

vanje kako bi se moglo pretpostaviti. On jasno pokazuje radikalizaciju mišljenja dela srpskih elita od sredine 1930-ih godina, kao i pojačan pritisak na Albance u tom periodu, ali ih i svodi na pravu meru: kako praktične posledice u pogledu iseljavanja, tako i relativan utisak nekih „famoznih“ elaborata (V. Čubrilovića, O. Krstića i drugih). S pravom, međutim, konstatuje duboke tragove koje je politika pritiska ostavila na Albance i njihovo držanje tokom Drugog svetskog rata i posle njega. Po njemu isti značaj u albanskoj svesti je imalo i nasilno razoružavanje 1955/56. koje je praćeno raznovrsnim nasiljima. Pezo, međutim, ističe da nema dokaza da je njegov cilj bio da podstakne Albance na iseljavanje – kako se često tvrdi u albanskoj i proalbanskoj historiografiji (Malcolm, Vickers), napominjući da su nasilju bili izloženi i Srbi i Crnogorci, iako u nešto manjoj meri.

Poslednji deo knjige se bavi iseljavanjem u Tursku 1950-ih godina koje se odlikuje protivrečnostima: od nepriznavanja turske manjine na Kosovu, do njenog priznavanja i (dobrovoljnog) upisivanja Albanaca kao Turaka; od restriktivne do liberalne politike iseljavanja; različitim pogledima na emigraciju u Srbiji i Makedoniji itd. Zbog nedostatka mnogih ključnih dokumenata, autor je mogao uglavnom da konstatuje ove protivrečnosti i pokuša da ih protumači na osnovu dostupnih izvora i stavljajući ih u širi društveni kontekst. U svakom slučaju, bilo je dovoljno dokaza da se pokaže da nije bilo nikakve „zavere protiv Albanaca“, te da je njihovo iseljavanje (kao i iseljavanje ostalog muslimanskog življa iz južnih delova zemlje) i u tom periodu bio vrlo višeslojan fenomen. Knjiga se završava kraćim zaključkom koji rezimira rezultate istraživanja.

Rad Edvina Peza o iseljavanju muslimana u Tursku predstavlja ne samo vrlo vredno proširenje dosadašnjih istraživanja, već u mnogo čemu i njihovu dobro zasnovanu i argumentovanu korekciju. Knjiga sadrži ogromno obilje statističkih podataka i procena sakupljenih iz izuzetno obimne i raznovrsne arhivske građe i relevantne literature. Iako zbog objektivnih okolnosti (nedostupnost mnogih izvora pre svega) studija nije uspela da do kraja zaokruži priču o iseljavanju muslimana iz južnih krajeva Jugoslavije, ona ju je znatno obogatila – kako izvorno, tako i tematski, obrativši pažnju i na neke do sada zanemarene faktore koji su uticali na pojavu i obim iseljavanja. Jedan od najvećih doprinosa ovog rada svakako predstavlja uverljivo i vrlo dokumentovano raskrinkavanje niza mitova vezanih za ovu brizantnu temu koji se mogu naći pre svega u albanskoj, ali delom i u srpskoj i inostranoj historiografiji. Zbog toga će ova studija dugo ostati nezaobilazno štivo za sve koji budu pokušali da prodube saznanja o ovoj problematici, a posredno i o mnogim pitanjima društvene istorije obe Jugoslavije.

Zoran Janjetović

Ivana Dobrivojević, SELO I GRAD. TRANSFORMACIJA AGRARNOG DRUŠTVA SRBIJE 1945–1955, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2013, 539 str.

Početakom 2013. iz štampe je izašla nova monografija renomirane istoričarke dr Ivane Dobrivojević pod naslovom *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, koju je u biblioteci *Studije i monografije* objavio Institut za savremenu istoriju iz Beograda.

U pitanju je delo zasnovano na istoime-
noj doktorskoj disertaciji koju je Dobri-
vojevićeva uspešno odbranila na Filo-
zofskom fakultetu u Beogradu, Katedri
za istoriju Jugoslavije. Autorka je svoj
rad prvenstveno zasnovala na višegodi-
šnjim istraživanjima mnoštva fondova u
Arhivu Jugoslavije, Arhivu Josipa Broza
Tita, Arhivu Srbije, Istorijskom arhivu
Beograda, Arhivu Vojvodine, Istorij-
skom arhivu Pančeva i Međuopštins-
kom istorijskom arhivu Valjeva. Osim
velikog broja neobjavljenih dokumenta
iz ovih institucija, bogato su korišćeni
štampa i periodika, objavljeni izvori i
memoarska građa, kao i odgovarajuća
literatura – knjige, brošure, rasprave i
članci.

Monografija *Selo i grad. Transforma-
cija agrarnog društva Srbije 1945–1955*.
sastoji se od četiri velika poglavlja: *Bre-
menito nasleđe*, *Instant industrijalizacija*
– *sredstvo socijalističkog preobražaja*,
Selo i Grad, koja su, pak, podeljena na
potpoglavlja, uz odgovarajući Predgo-
vor, Zaključak, Spisak izvora i literatu-
re, Registar ličnih imena i Belešku o
autoru. Kako se u predgovoru navodi
jedan od glavnih motiva za izbor ove
značajne teme bila je želja da se istorio-
grafski obradi problem transformacije
agrarnog društva Srbije u okvirima
života socijalističke Jugoslavije, s obzi-
rom da je ovo pitanje često bilo posma-
trano nekritički, romantično, pa čak i
nostalglično u široj javnosti. Hronološki
okvir nametnuo se sam od sebe, kao
jedno zaokruženo vreme u političkom i
ekonomskom smislu – od preuzimanja
sovjetskih modela i prakse, preko libe-
ralizacije i decentralizacije uz ustoliče-
nje samoupravljanja kao jedinstvenog
jugoslovenskog puta u komunizam,
neminovnosti saradnje sa Zapadom, do
okretanja zemljama Trećeg sveta i zau-

zimanja politike ekvidistance. Shodno
tome, Dobrivojevićeva je smelo elabori-
rala mnoštvo značajnih pitanja i proce-
sa kao što su industrijalizacija, moder-
nizacija, deagrarizacija, migracije ka
gradovima i ubrzana urbanizacija,
stambena oskudica, masovno zapošlja-
vanje nekvalifikovanih radnika u indu-
striji, viševekovna zaostalost sela, pro-
padanje starog patrijarhalnog sistema
vrednosti, borba protiv „buržoaskog
duha“, polet i entuzijazam stanovni-
štva, otuđenost i neprilagođenost, pre-
ambiciozni i idealizovani planovi nasu-
prot skromnim finansijskim i stručnim
mogućnostima, i drugo. Takođe, poseb-
no su analizirani naponi i aktivnost Par-
tije (KPJ/SKJ) kao glavnog nosioca socija-
lističke modernizacije Jugoslavije, koja je
vršila preoblikovanje agrarnog društva
Srbije u skladu sa svojim političkim
potrebama i ideološkim zamislima.

Prvo poglavlje *Bremenito nasleđe*,
kako i sam naslov ukazuje, pokušava da
odgonetne uticaj naslaga prošlosti na
izgrađivanje socijalističke Srbije od
1945. godine. Agrarna prenaseljenost,
industrijska zaostalost, propadanje sela
i seljaštva kao procesa koji traju još od
XIX veka, patuljasta imanja kao kočni-
ca modernizacije, vladajuća elita suoče-
na sa krupnim političkim teškoćama
oblikovanja države bez snage da vodi
uravnoteženu agrarnu politiku, mali
prinosi i siromaštvo većine seoskih
porodica, naturalna proizvodnja, nepi-
smenost i kulturno-higijenska nepro-
svećenost. Nejaka industrija Kraljevine
Jugoslavije čini se da nije bila kadra da
podstakne širu deagrarizaciju i urbani-
zaciju, a najveći porast beležila je pre-
stonica Beograd koja je, poput Zagreba
i Ljubljane, patila od problema oskudice
stambenog prostora. Drugi svetski rat
dodatno je zakomplikovao i ovako tešku

situaciju, jer su ljudske žrtve, ekonomski gubici i stepen opustošenosti Srbije i Jugoslavije bili ogromni. Direktna materijalna šteta procenjena je na 9 milijardi dolara, što bi sa indirektnim gubicima iznosilo oko 46,9 milijardi dolara ili odgovaralo sumi ravnoj četrdesetogodišnjem nacionalnom dohotku.

Drugo poglavlje *Instant industrijalizacija – sredstvo socijalističkog preobražaja*, opisuje period obnove, tok industrijalizacije u uslovima planske privrede, prvi petogodišnji plan, plansku privredu u uslovima ekonomske blokade, popuštanje ekonomskih stega i delimičnu liberalizaciju, zauzdavanje liberalizacije i nova ekonomska iskušenja, kao i položaj radnika u planskoj privredi. Učvršćivanje nove vlasti činjeno je pod krljaticom „bratstva i jedinstva“ i otimanja imovine političkim oponentima oličenim u „buržoaziji“ kroz konfiskaciju, eksproprijaciju i nacionalizaciju. Tome bi trebalo dodati nemaštinu koja je otežavala obnovu zgrada i industrije u Srbiji, nerealne političke planove obnove i formiranja samodovoljne privrede, odsustvo svake konstruktivne kritike koja je mogla biti plaćena životom, eksperimentisanje u privredi koje je gutalo i ono malo raspoloživih sredstava, kao i promovisanje politike da „Republike trebaju bezuslovno da održe kvote obaveznog plana“. Sa druge strane, Peti kongres KPJ 1948. godine obznanio je da je čak 68% rukovodilaca imalo samo osnovnu školu, dok je njih 9,9% bilo bez ikakve škole. Cena sukoba sa Sovjetskim Savezom bila je visoka, jer je dovela do ekonomske blokade od strane istočnoevropskog bloka. Sužavanje investicionih planova, rastući vojni budžet i strahovita suša podstakli su neminovnost traženja strane pomoći i kredita, što je jedino moglo stići sa Zapada. Popuštanje ekonomskih stega

uz delimičnu liberalizaciju započeto od 1951. godine, praćeno je procesima decentralizacije i uvođenja samoupravljanja. Krajem 1952. godine očitovan je nezadovoljavajući porast industrijske proizvodnje koji je Jugoslaviju stavljao tek na 12. mesto u Evropi. Staljinova smrt 1953. godine donela je olakšanje političkom rukovodstvu Jugoslavije, što je rezultiralo zauzdavanjem procesa liberalizacije. Pa ipak, to nije donelo poboljšanje prilika u Srbiji, o čemu svedoče činjenice da je 1954. godine samo 19% njenih naselja bilo elektrifikovano i da je 1955. godine upravo ova republika beležila najnižu stopu rasta u Jugoslaviji. Političko rukovodstvo zemlje je tražilo sve načine kako bi se 1955/56. oslobodilo strane pomoći i uravnotežilo platni bilans. Veliki problemi koji su se pri tome uočavali bili su odsustvo stručnosti i iskustva kod kadrova, niska produktivnost i rešavanje problema administrativnim putem. Uz to je proces deagrarizacije tekao mnogo brže od urbanizacije, o čemu svedoči podatak da je 1953. godine procenat gradskog stanovništva u Jugoslaviji bio 21,9% , a u Srbiji 22,5%, što je bilo daleko iza evropskog proseka.

Treće poglavlje *Selo* otkriva nam da je kulturu življenja na srpskom selu koje je bilo prenaseljeno, siromašno, autarhično, gladno, neprosvećeno i sa velikim regionalnim razlikama u vremenu kada je nova revolucionarna vlast preuzela kormilo jugoslovenske države. Najbolje prilike vladale su u vojvođanskim starosedelačkim selima, regionima oko Šapca i Valjeva, delovima Šumadije, u užičkom kraju i moravskom srezu, i onim kolonističkim na Kosmetu. Ostatak Srbije bio je suočen sa bednim stambenim uslovima na selu, komunalnom zapuštenošću, bolestima, velikom smrtnošću dece, slabom ishranom, neo-

državanjem higijene, neprosvećenošću, praznovericama. Dobrivojevićeva navodi niz ilustrativnih primera, koji se mahom zasnivaju na beleškama ekipe Komiteta za narodno zdravlje, AFŽ-a, Narodnog fronta i SKOJ-a preko kojih su nove vlasti nastojale da prosvećuju zaostale mase stanovništva. Ipak, iza težnje za širenjem knjige, organizovanja analfabetskih tečaja, domaćičkih kurseva, radnih akcija, prikazivanja filmova, otvaranja izložbi i prosvetno-zdravstvenog rada, krila se težnja Partije da sa jedne strane podstakne modernizaciju, a sa druge ideološki deluje kako bi prevaspitala stare i vaspitala nove naraštaje u skladu sa partijskim uverenjima i potrebama. Pored toga, vršeni su veliki naponi u pravcu kontrolisane agrarne reforme koja nije uspela da ostvari očekivanja planske privrede, niti da razbije partijsku bojazan od tzv. „individualnog seljaka koji se pretvara u bogataša“.

Četvrto poglavlje *Grad* ukazuje na kvalitet i kulturu življenja u gradovima Srbije, stambene (ne)prilike, distancu između sela i grada, snabdevanje i standard, kao i kulturu i zabavu koje su bile pod nadzorom Partije. Podsticaj investicijama u privredi i industrijski razvoj doveli su do otvaranja puta migracijama stanovništva sa sela u gradove. Demografi su procenili da se do 1953. godine u jugoslovenske gradove slilo čak milion novih stanovnika. S tim u vezi su i obimni planovi na urbanističkom usavršenju i izgradnja industrijskih postrojenja pri gradovima, mada je širenje gradske infrastrukture, rešavanje komunalnih problema i pitanja redovnog snabdevanja teklo sporo. Pored dramatične oskudice stanova, izuzetan problem je predstavljalo navikavanje nekada seoskog stanovništva na urbani način živo-

ta, odnosno očuvanje gradskih navika u dodiru sa sve većom populacijom migranata koji su donosili svoje običaje. Posledice ovakve politike bile su ruralizacija gradova, snižavanje opšte kulture življenja, uprosečavanje kulturne ponude i pojava masovne kič kulture.

Jedna od najvećih vrednosti monografije *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, sadržana je u uočavanju tananih finesa u okvirima krupnih promena koje je doneo ideološki obojen period prve decenije posle Drugog svetskog rata. Delikatan opis atmosfere ideološke ostrašćenosti, dogmatske isključivosti, obračuna sa „starijom“, udarništvom i pregalaštvom u izgradnji kao pokazatelj odanosti režimu, Partija kao glavni i jedini modernizator zbog svoje političke moći, greške koje su činjene usled nekritičkog i doslovnog prenošenja sovjetskih modela, odsustvo vođenja računa o finansijama prvih godina planske izgradnje, kasnije odbacivanje etatističkog privrednog modela, reforme i popuštanje čvrstih partijskih stega koje nisu dale željene rezultate – sve su to bile okolnosti u kojima je tekao proces nagle transformacije sela, uništenja „kapitalističkih ostataka“, promovisanja nove prosvetne politike, zalaganja za slabljenje individualnog gazdinstva, agrarne reforme kao početnih ustupaka siromašnom seljaštvu, nerealne ekonomske politike i preambiciozno zamišljenih ulaganja, ubrzane deagrarizacije, industrijalizacije i stihijskog pretvaranja seljaka u građane. Iako je konačan cilj bio „stvaranje socijalističkog čoveka“, sve je gore opisano kao krajnji proizvod imalo nagli porast urbanih centara, ali i njihovu ruralizaciju praćenu problemima stanogradnje i infrastrukture, niskog broja zaposlenih u komunalnim i uslužnim delatnostima,

odsustva kvalifikovane radne snage, promena socijalne strukture usled migracija stanovništva, opadanja kvaliteta kulturnog života, te na kraju gomilanja radne snage i velike nezaposlenosti.

Miomir Gatalović

Aleksandar Stojanović, SRPSKI CIVILNI/KULTURNI PLAN VLADE MILANA NEDIĆA, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2012, 599 str.

Fenomen kolaboracije u Drugom svetskom ratu savremena srpska javnost i dalje, u velikoj većini, doživljava na osnovu ideološkog opredeljenja i nasleđenih podela. Društvena odgovornost istorijske nauke zahteva prilaz kojim će se na nepristrastan i sistematičan način pristupiti istraživanju svih sfera srpskog društva za vreme okupacije. Samo na takav način moguće je dati doprinos boljem razumevanju tog vremena. Pozitivan iskorak u tom pravcu jeste knjiga prvenac Aleksandra Stojanovića: *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*. Tema knjige je projekat, inače malo poznat široj javnosti, nastao za vreme okupacije kojim je planirano uređenje svih sfera društva prema „srpskim nacionalnim vrednostima“. Delo čine *Predgovor* (VII–XV), *studija* (17–101) i *istorijski izvori o Srpskom civilnom/kulturnom planu* (103–567). Na kraju je dat rezime na engleskom i nemačkom jeziku, popis skraćenica, spisak korišćenih izvora i literature i indeks imena.

U uvodnom delu (19–39) pod nazivom *Ideološke osnove srpskih kolaboracionista*, navedene su glavne desničarske organizacije u Jugoslaviji između dva svetska rata, objašnjen njihov nastanak,

značaj, uloga i protagonisti. Autor je kao glavne razloge jačanja desničarskih pokreta naveo nezadovoljstvo zbog disfunkcionalnosti jugoslovenske države, nerešeno srpsko nacionalno pitanje, ekonomsku krizu, ali i jačanje fašističkih pokreta u velikim evropskim zemljama. Ispravno zaključuje da su takvi pokreti kod Srba, iako sa određenim primesama fašizma, suštinski više bili nacionalno konzervativni nego fašistički.

Drugo poglavlje *Srbija pod nemačkom okupacijom* (40–68) u kratkim crtama opisuje okolnosti na teritoriji Srbije pod upravom nemačkog Vojnoupravnog komandanta. Predstavljen je pregled kolaboracionističkih uprava (Aćimovićevog Saveta komesara i Nedićeve „Vlade narodnog spasa“) i jasno istaknute njihove negativne i pozitivne strane i postupci. Na kraju su date biografije glavnih tvoraca kulturne politike Srbije pod okupacionom upravom – Vladimira Velmar-Jankovića i Velibora Jonića.

Poslednji i najbitniji deo studije (69–95) odnosi se na sam Srpski civilni/kulturni plan. Ideja o stvaranju jednog „sveobuhvatnog plana nacionalnog života“ kojim bi se uredili odnosi u mirnodopsko vreme, nastala je pre Drugog svetskog rata. Kao glavnog tvorca ovako ambicioznog poduhvata autor označava Vladimira Velmar-Jankovića, književnika i političara. Iako je bio samo pomoćnik ministra prosvete u Nedićevoj vladi, predstavljao je ključnu osobu u rukovođenju gotovo svim prosvetnim institucijama za vreme okupacije. Rad na planu počeo je krajem 1942. godine, a učešće u njegovoj izradi uzelo je mnogo profesora i saradnika Univerziteta, kao i nekoliko članova Srpske kraljevske akademije. Autor u daljem tekstu veoma pregledno predstavlja osnovnu strukturu Plana po sektorima, a na samom kra-